

स्त्री पुरुष समानता: स्वप्न की वास्तव

प्रतिभा अरुण थोरात (आवंडकर)

श्रीमती राधाबाई सारडा कला, वाणिज्य व व विज्ञान महाविद्यालय अंजनगाव सुर्जी

महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणांचा विचार करताना स्त्रियांच्या सुधारणा, हा विषय स्वतंत्रपणे हाताळावा लागतो. कोणत्याही समाजात स्त्रियांची संख्या साधारणपणे पन्नास टक्के असल्यामुळे स्त्रियांना दुःस्थितीत ठेवून तो समाज, आपण सुधारलेले असल्याचा दावा करू शकत नाही. भारतातील प्राचीन वर्णन जाती व्यवस्थेचे दृढीकरण झाल्यानंतर समाजातील शुद्रातीशुद्राची अवस्था फारच वाईट झाली होती. आता स्त्रियांना अतिशुद्रांप्रमाणे वागवणे व्यवहारा अशक्य असले तरीही त्यांना शुभ्राप्रमाणे वागवणे शक्य होते आणि त्यांच्या वाटेला आले. म्हणूनच प्राचीन साहित्य 'स्त्रीशुद्र' असा द्वंद समास आढळतो. सूर आणि मूल हेच तिचे कार्यक्षेत्र ठरून गेले होते. पुरुषप्रधान समाजात ओळखलेच जात नव्हते. उलट बालपणात वडिलांवर तरुणपणीपतीवर आणि वृद्धापकाळी पुत्रावर अवलंबून ठेऊन ती स्वातंत्र्यासाठी पात्र नसल्याचा उद्धोष केला होता.

स्त्रियांच्या दुःखाला नाना तऱ्हेचे पदर होते. काही जातींमध्ये मुलगी जन्माला येता क्षणीच तिला मारून टाकण्याची प्रथा होती. बालविवाह तर समाजात सहास होत होते, शिवाजी बालविवाहाला मान्यता होतीच. शिवाय दुसऱ्या बाजूला जेवढी उच्च जातीची असेल तितके तिच्यावर निर्बंध अधिक लाधले जायचे. ज्या निम्न जातीत असे निर्बंध पूर्वी नव्हते, त्याही जाती आपला दर्जा उंचावण्यासाठी याबाबतीत उच्च जातीचे अनुकरण करून आपल्या स्त्रियांना बंधनात टाकायला तयार झालेल्या होत्या. असे एकूण स्वरूप असताना, आपला समाज जेव्हा ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या संपर्कात आला आणि त्यांच्या माध्यमातून समाजाचा पश्चिमत्व ज्ञान विज्ञानाचा परिचय झाला, तेव्हा साहजिकच आपल्या समाजातील विचारवंत तुलनात्मक विचार करू लागले. तिकडच्या स्त्रिया शिक्षण घेतात, पुरुषांच्या बरोबरीने वावरतात, तरीही त्यांच्या समाजात त्यांना कुणी त्या विघडलेल्या आहेत असे समजत नाहीत; उलट त्यांचा समाज प्रगतीपथावर काम करताना दिसतो, या निरीक्षणामुळे बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी, न्यायमूर्ती रानडे, डॉक्टर भांडारकर, विष्णु शास्त्री पंडित आणि आगरकर

यांच्यासारखे सुधारक स्त्रियांच्या सुधारणेसाठी प्रवृत्त झाले. परंतु, उच्चवर्णीय सुधारकांपेक्षा महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी पुकारलेला सुधारणात्मक संप्रदाय हा अधिक मुलगामी आणि अधिक विद्रोही होता. सावित्रीबाई फुले आणि ताराबाई शिंदे या सुधारक स्त्रिया फुले सांप्रदायिक होत्या.

शैक्षणिक चळवळ

कोणत्याही समाजाच्या उन्नतीचा विचार करताना त्या समाजामध्ये स्त्रियांना मिळणारा मान, स्थान, शिक्षण वगैरे गोष्टी लक्षात घेणे आवश्यक असते. शिक्षण संपादन करणे हा मानवी मूलभूत हक्कापैकी महत्त्वाचा हक्क आहे. आज घटनेप्रमाणे भारतीय स्त्री ज्ञानमंदिरांची सर्व दालने खुली झाली आहेत. हा हक्क प्राप्त होण्यासाठी कोणी किती कष्ट घेतले हे पाहणे महत्त्वाचे ठरेल.

१९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला सर्वत्र अशांतता होती. स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा अत्यंत खालवलेला होता. स्त्रियांचे या काळातील शिक्षण म्हणजे घरात आई किंवा सासू अशा वडीलधाऱ्या स्त्रियांच्या हाताखाली काम करताना घरकाम, कौटुंबिक रिती रिवाज, व्रतवैकल्ये यांची प्रत्यक्ष माहिती मिळवणे. मोठे झाल्यावर पुराने कितने ऐकून जे ज्ञान मिळेल तेवढेच शिक्षण. बाकी शिक्षणाचा गंधही त्यांना नव्हता.

सन १९१८ मध्ये पेशवाईचा अंत झाल्यावर कंपनी सरकारने आपले धोरण बदलले व शिक्षणासाठी काही रक्कम खर्च करण्याची ठरवले. मिशनरी संस्थांनी शाळांबाबत पुढाकार घेतला. कलकत्ता फीमेल ज्युवेनाईल सोसायटीने १८२० स*** कलकत्त्याला बंगाली मुलींची शाळा जी हिंदी मुलींची पहिली शाळा, ती काढली. १८२४साली लेडी अॅमस्ट ह्यांनी. कलकत्ता व त्यांचा परिसर ह्यात मुलींच्या शाळा काढण्याच्या हेतूने 'सोसायटी फॉर नेटिव्ह एज्युकेशन 'नावाची संस्था काढली. त्याचवेळी मुंबई शहरात अमेरिकन मिशनरी सोसायटीने मुलींची शाळा उघडली. ती इतकी लोकप्रिय ठरली की, सन १९२९ पर्यंत निरनिराळ्या भागात अशा नऊ शाळा निघून त्यात ४०० मुली शिकू लागल्या. मद्रास, मुंबई,

कलकत्ता येथे मिशनरी संस्थांनी शाळा काढल्या, पण या शाळेचा अंतिम हेतू हा ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याचा होता. मेकॉले यांच्या धोरणानुसार शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी ठरवले तरी देशी शाळांची आवश्यकता भासू लागली. याची सुरुवात महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी १८४८ मध्ये केली. स्त्रियांना शिक्षण दिल्याशिवाय देश वर येणार नाही. हिंदू धर्मातील जातीभेद, अस्पृश्यता, बुरसट धर्म कल्पना करावयाच्या असतील, तर स्त्रियांचे विचार सुधारले पाहिजेत. त्यासाठी त्यांना शिक्षण दिले पाहिजे अशी महात्मा फुले यांची दृढ इच्छा होती आणि श्रद्धा पण होती. या उद्देशाने त्यांनी मुलींची पहिली शाळा पुण्यात काढली आणि तीही पण अस्पृश्य मुलींची पहिली शाळा भिडे यांच्या वाड्यात सुरू केली. लोक मताची पर्वा न करता, लोकांच्या छळाला न जुमानता त्यांनी मुलींना शाळेत घेतले. तेव्हा शिक्षिका मिळत नव्हत्या म्हणून स्वतःच्या पत्नीस सावित्रीबाई फुले यांना शिकवून तयार केले व शिक्षिकेचे काम करून घेतले. ह्या त्यांच्या कामाबद्दल समाजाने उभय जोडप्यांचे अतोनात छळ केला, पण सरकारने त्यांचा गौरव केला. राजा राममोहन रॉय व ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी ब्राह्मण समाजाच्या मार्फत स्त्री शिक्षणाच्या कार्यास बंगालमध्ये सुरुवात केली. श्री दादाभाई नौरोजी, डॉक्टर भाऊ दाजी, न्यायमूर्ती रानडे यांनी तेव्हा स्त्री शिक्षणास मदत केली. अशा रीतीने आपल्या संस्कृतीचे रक्षण करण्याच्या दृष्टीने मुलींच्या खाजगी शाळा खाजगी प्रयत्न निघत होत्या. पण कंपनी सरकारने सुरुवातीला याबाबतीत काहीच प्रयत्न केले नाहीत. सरकारचे हे धोरण लॉर्ड डलहौसीने बदलले, सन १८५४ च्या खालित्यानुसार स्त्रियांच्या शिक्षणाची जबाबदारी उघडरीत्या स्वीकारली. सन १८६५ मध्ये मुलींच्या खास शाळा २३ होत्या त्या १८७१ मध्ये २१८ झाल्या व शाळेतील मुलींची संख्या ६३९ होती. ती ९१९० झाली. मिस मेरी कार्पेटर या इंग्रज समाज कार्यकर्तीच्या प्रयत्नाने १८७० स*** पुण्यात व १८७१ मध्ये अहमदाबादला स्त्रियांसाठी ट्रेनिंग कॉलेजस काढली. पण त्यांना विद्यार्थिनीच मिळत मध्ये ट्रेनिंग कॉलेजच्या प्रवेशासाठी निश्चित शैक्षणिक लायकीची अट ठेवता आली नाही, तरी पण वर्षाला तीन शिक्षिका प्रशिक्षित होऊन बाहेर पडल्या. शिक्षिका कमी म्हणून शाळा कमी होत्या. मुलींच्या स्वतंत्र शाळा स्थापन होऊ लागल्यावर मुलींसाठी विशेष अभ्यासक्रम असावा अशी मागणी

होऊ लागली. १९ व्या शतकापर्यंत सामान्य प्रचलित मत असे होते की, मुलींना पुढील आयुष्यात नोकरी करावयाची नसून संसार करावयाचा आहे. तेव्हा दिलेले शिक्षण संसार उपयोगी असले पाहिजे. त्यानुसार अभ्यासक्रमात बदल झाला. पण प्रत्यक्षात आला नाही. मिशनरी संस्थांनी मुलींच्या माध्यमिक शाळा काढण्यास सुरुवात केली. काही सुतिका गृह नरसिंग यांचेही शिक्षण सुरू झाले पण उच्च शिक्षणाची सोय नव्हती. सन १८८१-८२ साली एकही स्त्री कॉलेजमध्ये शिकत नव्हती.

समाजामधील गटांचा परिणाम मुलींच्या शिक्षणावर झाला

१९ व्या शतकाच्या शेवटी समाजात दोन गट पडले. एक सुधारणावादी आणि दुसरा पुरातन वादी. या गटाचा परिणाम मुलींच्या शिक्षणावर झाला. सन १८८०-८१ साली पंडिता रमाबाईच्या खटपटीने न्यायमूर्ती रानडे, डॉक्टर भंडारकर यांच्या मदतीने आर्य महिला समाज स्थापन होऊन स्त्री शिक्षणाला गती मिळाली यातून त्यांना सद्यस्थितीचे सम्यक ज्ञान मिळू लागले. रमाबाई रानडे, काशीबाई कानिटकर यांनी स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन दिले. याच वेळी बडोद्यालाश्री ज्ञान शाळेने शाळेत न जाणाऱ्या स्त्रियांसाठी शिक्षिका पाठवून घरोघरी ज्ञान देण्याचे सुरू केले. १८८२ साली हंटर कमिशनने स्त्री शिक्षणासाठी अनेक शिफारशी मांडल्या. यामुळे पुण्यात १८८४ मध्ये मुलींची पहिली माध्यमिक शाळा सुरू झाली. 'हाईस्कूल फॉर इंडियन गर्ल्स' या नावाने ती स्थापन होऊन हुजूरपागा या नावाने ओळखली जाऊ लागली. थोड्याच दिवसात शाळेची भरभराट झाली.

सन १८८८ मध्ये बी. ए. परीक्षा उत्तीर्ण होणाऱ्या मिस कार्नेलिया सोराबजी मुंबई विश्वविद्यालयातील पहिली पदवीधर स्त्री होती. याच्या आधी अमेरिकेत जाऊन सन १८८६ मध्ये एम. डी. पदवी मिळवण्याचे दिव्य पुण्याच्या एका आनंदीबाई जोशी यांनी केले होते.

सन १८८२ ते १९०१ पर्यंतच्या कालखंडात स्त्री शिक्षणाची वाटचाल बंद गतीने झालेली दिसते.

तरी याच काळात १८८९ मध्ये पंडिता रमाबाईंनी मुंबई व पुणे येथे खास विधवा साठी 'शारदा सदन' नावाची संस्था काढली. पण त्या व काही स्त्रिया ख्रिश्चन झाल्याने हिंदू समाजाने त्यांना विरोध केला. शारदा सदन हिंदू समाजासाठी निरोपयोगी ठरल्याने हिंदू विधवांचा प्रश्न अण्णासाहेब कर्वे यांनी सोडविला.

त्यांनी १८९६ मध्ये अनाथ बालिकाश्रम नावाची संस्था काढली. ती १९०० मध्ये हिंगण्यास नेली. नंतर या संस्थेची खूप प्रगती होऊन ती लोकप्रिय झाली.

जहाल व मवाळ असे दोन गट अस्तित्वात आले. जहाल पक्षासही श्री शिक्षणाचे महत्त्व कळले होते.

१९०४साली लॉर्ड कर्झनच्या शैक्षणिक निवेदनात मुला मुलींचे शाळेतील प्रमाण नवास एक आहे. शेकडो २.४९ मुलीचे शाळेत जातात असे म्हटले आहे.

ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी अधिक शिक्षिका व स्त्री तपासणीस नेमण्याची सूचना झाली. यामुळे माध्यमिक व उच्च शिक्षण वाढीस लागले. मुली शाळेत पहिल्या येऊ लागल्या. त्यांच्यात आत्मविश्वास वाढला. पदवीधर स्त्रियांनी महाराष्ट्रात व महाराष्ट्रबाहेरही माध्यमिक शाळा काढण्यास पुष्कळ मदत केली. श्रीमती रमाबाई रानडे यांनी १९०९ मध्ये श्री मलबारी या पारशी दानशूर गृहस्थाच्या विनंतीवरून मुंबईस 'सेवासदन'नावाची संस्था काढली. विवाहित स्त्रियांसाठी साक्षरता वर्ग शिवण वर्ग गायन वादन चित्र वर्ग करता करता त्यांनी ट्रेनिंग कॉलेज नर्सिंग मिडविपरीवर्ग काढून धंदे शिक्षणाची सोय केली. नंतर पुणे व इतर शहरी त्यांच्या शाखा निघाल्या.

भारत वर्षीय महिला विद्यापीठ अस्तित्वात

सन १९१६ मध्ये भारत वर्षीय महिला विद्यापीठ अस्तित्वात आले. बोध भाषेचे स्थान इंग्रजी दुय्यम पण आवश्यक विषय, स्त्री जीवनात उपयोगी शास्त्राचा आवश्यक विषयात समावेश, बाकीची शास्त्रे, भाषा याबरोबर ललित कला विषयांना स्थान व मातृभाषेचा आवश्यक अभ्यास या पंचसूत्री आधारित अभ्यासक्रम ठरला गेला. या विद्यापीठाची खूप प्रगती झाली. दानशूर शेठ ठाकरसी यांच्या देणगीने विद्यापीठाचा पाया भक्कम झाला. आजही महिलांसाठी असलेले हे एकमेव विद्यापीठ आहे. याच्या अनेक शाखा निघाल्या.

अखिल भारतीय महिला परिषदेचा जन्म.

मुंबई बरोबर भारतात, इतर प्रांतातही स्त्री शिक्षणासाठी खूप प्रयत्न झाले. डॉक्टर अँनी बेझंट यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी खूप प्रयत्न. त्यांच्या प्रयत्नांनी सन १९२७ मध्ये अखिल भारतीय महिला परिषदेचा जन्म झाला. त्यांचे पहिले अधिवेशन पुण्यास होऊन स्त्री शिक्षणाच्या स्वरूपा संबंधी चर्चा झाली व एक शिक्षण योजना तयार केली गेली. सन १९२८ मध्ये

सरकारने हर्टाग कमिशन नेमून हिंदुस्थानातील शिक्षणाची पाहणी करून शिफारसी करण्यास सांगितले. देवी सरोजिनी नायडू यांच्या नेतृत्वाखाली एक शिष्टमंडळ पाठविण्यात आले. तेथे डॉक्टर अँनी बेझंट, डॉक्टर मथुल लक्ष्मी रेड्डी, मिसेस पी. के. सेन, बेगम हमीद अली वगैरेंच्या साक्षी झाल्या. त्यावेळेस ज्या शिफारशी करण्यात आल्या, त्याप्रमाणे सर्व वेळ काम करणाऱ्या स्त्री शिक्षणाधिकारी नेमाव्या. स्त्री शाळा तपासणीस वाढवावे, माध्यमिक व प्राथमिक शिक्षण वाढवावे. स्त्री शिक्षकांची संख्या वाढवावी. व प्राथमिक शाळांसाठी प्रशिक्षण घेण्यास खेड्यातील स्त्रियांस उत्तेजन द्यावे वगैरे होय. यामुळे भारतातील सर्व मोठ्या व लहान शहरातून स्त्रियांच्या शैक्षणिक प्रगतीला जोरदार जालना मिळाली.

स्त्रियांकरिता मेडिकल कॉलेज व वकील होण्याची परवानगी तसेच राजकारणात सहभागी

याच दरम्यान १९०७ साली स्त्री डॉक्टरांची संघटना, तर १९१६ मध्ये स्त्रियांकरिता दिल्ली येथे मेडिकल कॉलेज पासून पासून स्त्रियांना न्याय मंदिरात वकिलाचा पेशा करण्याची परवानगी मिळाली. स्त्रिया राजकारणात घेऊ लागल्या.

स्वातंत्र्यानंतर स्त्री पुरुष समानता

स्वातंत्र्यानंतर राज्यघटनेने स्त्रियांना समानतेचे सर्व हक्क दिले. याचे सर्व श्रेय डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडे जाते. त्यापूर्वी महात्मा गांधींनी मूलउद्योग शिक्षण पद्धती सुरू केली. त्यात स्त्रियांनाही शिक्षण होते पण ही पद्धती फार काळ चालली नाही. स्वातंत्र्यानंतर स्त्री पुरुष समानता मान्य झाल्याने शिक्षणाचा वेगळा प्रश्न राहिला नाही. स्वतःच्या कुवतीप्रमाणे इतर कोणत्याही ज्ञानशाखे प्रवेश मिळवून स्त्रिया अतिउच्च पदवी मिळू लागल्या. आता प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे झाले आहे. मुलींना पदवीपर्यंतचे शिक्षण मोफत मिळाले आहे. स्त्रियांना शिक्षणाचे महत्त्व पटले आहे.

स्त्रियांचा दृष्टिकोन परंपरागतच

तरीही अजून मोठ्या प्रमाणात स्त्रियांचा दृष्टिकोन परंपरागतच आहे. मुलींना फार उच्च शिक्षण देण्याकडे प्रवृत्ती दिसून येत नाही. मध्यमवर्गीय स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अधिक दिसते. स्त्री नोकरी करू लागली व अन्य जबाबदाऱ्या पार पडू लागली. तरी ती माता गृहिणी म्हणूनच मुख्यतः दिसून येते.

१९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व करून आले. २०व्या शतकात स्त्री शिक्षणाची प्रगती झाली. स्वातंत्र्यानंतर स्त्री शिक्षण मोफत व सक्तीचे झाले. त्यामुळे आज जवळजवळ 70 टक्के स्त्रिया शिक्षण घेत आहे.

स्त्रियांना आजही शिक्षणासाठी बाहेर पडताना अनेक सामाजिक कौटुंबिक सांस्कृतिक बंधनांना सामोरे जाऊन विचार करावा लागतो खंत आहे म्हणूनच म्हणावसे वाटते स्त्री पुरुष समानता: स्वप्न की वास्तव.

संदर्भ सूची

- १) सदानांद मोरे सुधाकर
- २) रानडे रमाबाई च्या आयुष्यातील काही आठवणी, अनभुव प्रकाशन, १९२३, १८
- ३) लोटे या.ज. सामाजिक व्यवस्थाआणि सामाजिक परिणाम पिंपळापुरे आणि कंपनी नागपूर
- ४) जाधव रा ग.साहित्यआणि सामाजिक संदर्भ
- ५) खडपेकर विनय स्त्री प्रश्नांची चर्चा 19 शतक
- ६) मराठीतील स्त्री आत्मचरित्राचा सामाजिक अंगाने अभ्यास (इस १९१०ते१९९५)